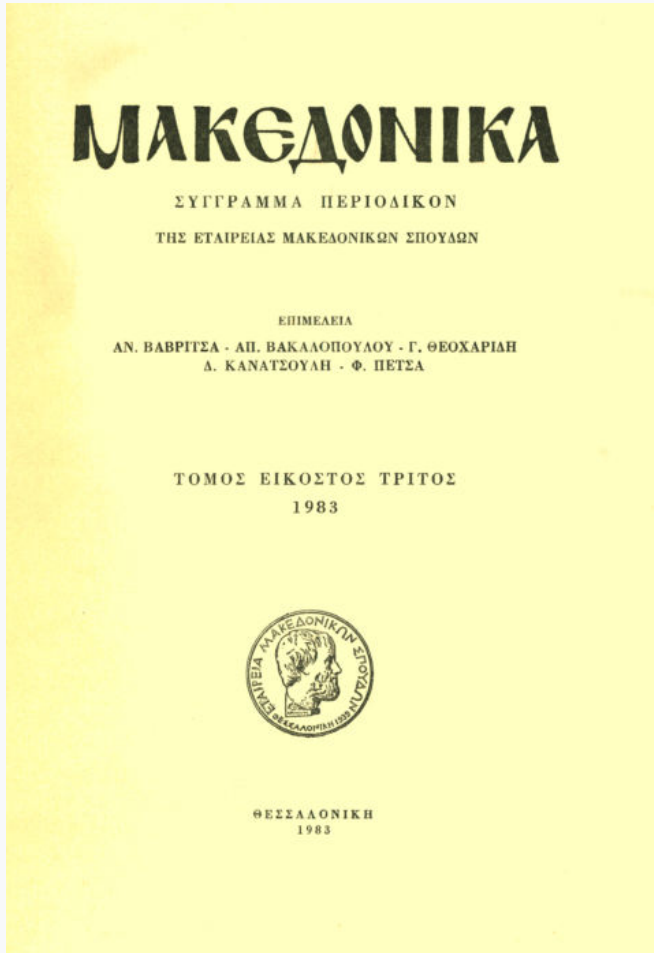

Μακεδονικά

Τόμ. 23, Αρ. 1 (1983)

Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης

Δέσποινα Μακροπούλου

doi: [10.12681/makedonika.329](https://doi.org/10.12681/makedonika.329)

Copyright © 2014, Δέσποινα Μακροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακροπούλου Δ. (1983). Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 23(1), 25-46. <https://doi.org/10.12681/makedonika.329>

Ο ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ *

Τον Ιούνιο του 1980, κατά τη διάνοιξη της νέας οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, ανάμεσα στις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Εκθέσεως και του Γ' Σώματος Στρατού, αποκαλύφθηκε συστάδα καμαροσκέπαστων τάφων. Μετά από αυτοψία η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης διέκοψε τις εργασίες της διάνοιξης και άρχισε ανασκαφικές έρευνες που διήρκεσαν όλο το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1980. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών, που κάλυψαν το μεγαλύτερο τμήμα του δρόμου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στη Λεωφόρο Στρατού και την οδό Κονίτσης, ερευνήθηκε χώρος πολύ σημαντικός για την ιστορία της Θεσσαλονίκης: αποκαλύφθηκε μεγάλων διαστάσεων χριστιανικός ναός που περιβάλλεται από νεκροταφείο οργανωμένο σε συστάδες τάφων. Είναι ο πρώτος ναός που αποκαλύπτεται έξω από τα τείχη της βυζαντινής Θεσσαλονίκης¹ μέσα σ' ένα χώρο που από παλαιότερα ήταν γνωστός σαν νεκροταφείο ελληνιστικής και ρωμαϊκής κυρίως εποχής (σχ. 1)².

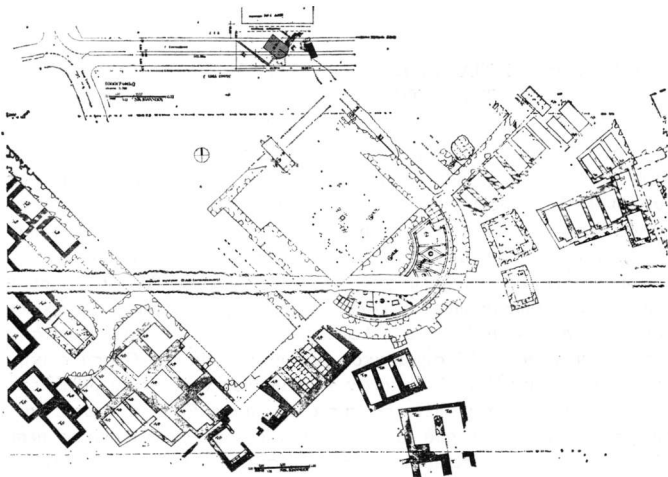
* Ευχαριστώ τις Εφόρους κυρίες Χρυσάνθη Τσιούμη και Ευτυχία Νικολαΐδου για την παραχώρηση της δημοσίευσης και τις χρήσιμες παρατηρήσεις που έκαναν επάνω στα χειρόγραφα. Επίσης ευχαριστώ όσους φίλους αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες με συζητήσεις και παρατηρήσεις συνέβαλαν στην καλύτερη παρουσίαση της εργασίας αυτής.

Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα κ. Νικολία Ιωαννίδου (σχέδιο του αναπτύγματος 1) και το σχεδιαστή κ. Αργύρη Κούντουρα (το σχέδιο του Ιερού). Το σχέδιο 3 έγινε από την αρχιτέκτονα-συντηρήτρια κ. Γαβριέλλα Παπαδέλη και το σχέδιο 4 από τον κ. Κούντουρα.

1. Ανατολικά της πόλης, σε μεγάλη όμως απόσταση από τα τείχη και το νεκροταφείο, στην περιοχή της Τούμπας, έχει βρεθεί στις αρχές του αιώνα μικρή παλαιοχριστιανική βασιλική (Γ. Α. Σωτηρίου, *Αι Παλαιοχριστιανικά Βασιλικά της Ελλάδος*, ΑΕ 1929, 177, στο εξής: Σωτηρίου, Βασιλικά).

2. Στη σημερινή οδό Αγγελάκη και μέσα στο χώρο της Διεθνούς Εκθέσεως, όπου παλαιότερα εκτεινόταν ο προσφυγικός συνοικισμός της Κάτω Αγίας Φωτεινής, ερευνήθηκε τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου (Χαρ. Μακρόνα, *Ανασκαφή νεκροπόλεως εν Θεσσαλονίκη*, ΠΑΕ 1949, 145-161, BCH 1954, *Chronique des fouilles en 1953*, 138). Μερικοί παλαιοχριστιανικοί τάφοι ερευνήθηκαν από το Ν. Κοτζιά (Arch. Anzeiger 1942, 159-163). Στην ίδια περιοχή, λίγο ανατολικότερα, αποκαλύφθηκαν κατά το παρελθόν και άλλοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι (όπως: τάφος στην οδό Σπάρτης: Α. Ξυγγόπουλου, ΑΔ 9, 1924-1925, Παράρτ. 66-67, τάφος στο προαύλιο του Α' Γυμνασίου Αρρένων:

Οι εργασίες για την αποκάλυψη των αρχαίων έγιναν κάτω από συνθήκες εξαιρετικά αντίξοες για αρχαιολογική έρευνα και πιεστικές από διάφορες

Σχ. 1. Τοπογραφικό του χώρου όπου βρέθηκε ο παλαιοχριστιανικός ναός.

πλευρές που είχαν λόγους να επισπεύσουν την κατασκευή του δρόμου: Υπουργείο Βορείου Ελλάδος, Υπουργείο Δημοσίων Έργων, ανάδοχος του

Ευθ. Τσιγαρίδα, ΑΔ 27, 1972, Χρον., 565, τάφος του Καλού Ποιμένα στην οδό Μπιζανίου: St. Pelekanidis, Gli affreschi paleocristiani ed i più antichi mosaici patriali di Salonico, Ravenna 1963, 12 κ.έ.).

Το μεγαλύτερο μέρος του εκτός των ανατολικών τειχών της Θεσσαλονίκης χριστιανικού νεκροταφείου έχει βρεθεί έξω από τα βορειοανατολικά τείχη, στην περιοχή της Πανεπιστημιούπολης και του Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» (βλ. P. Perdrizet, Le cimetière chrétien de Thessalonique, Mélanges d'Archéologie et d' Histoire, «Ecole Française de Rome», XIX, 1899, 541-548, Μ. Μιχαηλίδη, Συστάδα παλαιοχριστιανικών τάφων στη Φοιτητική Εστία Θηλέων, ΑΔ 24, 1969, Χρον., 361, P. Perdrizet, Inscriptions de Salonique, «Mélanges d'Archéologie et d' Histoire» XXV, 1905, 81-95, Ν. Νικονόου, Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών εν Θεσσαλονίκη, ΑΑΑ 2, 1969, 178, κ.ά.). Το χώρο, όπου βρέθηκε ο ναός και οι χριστιανικοί τάφοι, κατελάμβανε στο τέλος του περασμένου αιώνα και στις αρχές του 20ού μουσουλμανικό νεκροταφείο, ενώ οι πρώτοι εκτός των τειχών κάτοικοι εγκαταστάθηκαν, την ίδια εποχή, μακρύτερα, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας και της Ανάληψης (Κ. Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη, τομή της μεταπρατικής πόλης, Θεσσαλονίκη 1978², 32).

έργου κ.λ. Έτσι μας διατέθηκε εξαιρετικά μεγάλος αριθμός εργατικού προσωπικού, που σύντομα έφθασε τα τριάντα άτομα, εντελώς ανειδίκευτος σε ζητήματα ανασκαφών, με την άποψη ότι, όσο περισσότεροι εργασθούν, τόσο γρηγορότερα θα ολοκληρωθούν οι αρχαιολογικές έρευνες ώστε να προχωρήσει η κατασκευή του δρόμου. Οι ανασκαφικές εργασίες έγιναν με ιην άμεση επίβλεψή μου σε συνεννόηση με την προϊσταμένη της Υπηρεσίας και σύντομα περιορίστηκαν μόνον στην έρευνα του ναού. Στην προσπάθειά μας να αποδείξουμε όσο το δυνατόν ενωρίτερα τη σημασία του μοναδικού αυτού ευρήματος ώστε να το διασώσουμε, εργασθήκαμε πυρετωδώς σε πέντε ταυτόχρονα τομείς του ανασκαφικού χώρου, προσπαθώντας παράλληλα να απορροφήσουμε και όλο το τεράστιο για την περίπτωση εργατικό δυναμικό. Σύντομα στο συνεργείο προστέθηκε και δεύτερη αρχαιολόγος, η κ. Ευτέρπη Μαρκή, ώστε να είναι ευχερέστερη η επίβλεψη των εργασιών. Στην ανασκαφή αυτή συνεργάστηκαν ακόμη για μικρά χρονικά διαστήματα και οι αρχαιολόγοι Αναστασία Τούρτα και Δέσποινα Ευγενίδου.

Οι αποχωματώσεις που έγιναν από τα εκσκαπτικά μηχανήματα σε όλο το πλάτος και μήκος του δρόμου είχαν στην κυριολεξία «αποκεφαλίσει» τη στέγαση όλων των τάφων και περιόρισαν το κτίριο στη στάθμη της θεμελίωσης, αποστερώντας μας για πάντα από κάθε δυνατότητα έρευνας που θα μας επέτρεπε να αναπαραστήσουμε με ασφάλεια την αρχική μορφή του μνημείου¹. Έτσι στην παρουσίασή μας αυτή είμαστε αναγκασμένοι να περιορισθούμε μόνον σε υποθέσεις χρησιμοποιώντας πάντα σαν βάση ήδη γνωστές από άλλες ανασκαφές μορφές και να θέσουμε ερωτηματικά και προβλήματα, ελπίζοντας πως η μελλοντική επέκταση της ανασκαφικής έρευνας στα δυτικά, κάτω από τις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Εκθέσεως, η οποία έχει κιόλας προγραμματισθεί, θα δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις σε όλα τα αναπάντητα μέχρι στιγμής ερωτήματα.

Το κτίριο που έχει ανασκαφεί έως σήμερα εμφανίζεται στην κάτοψη σαν βασιλική με ιδιόμορφο Ιερό Βήμα (σχ. 2), με συνολικό σωζόμενο πλάτος 28,5 μ. Έχει ανασκαφεί σε μήκος 21 περίπου μέτρων συνυπολογιζόμενης και της αγίδας και, εάν και εδώ ισχύει η αναλογία 2:3, συνήθης στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές², τότε υπολείπεται ένα μήκος περί τα

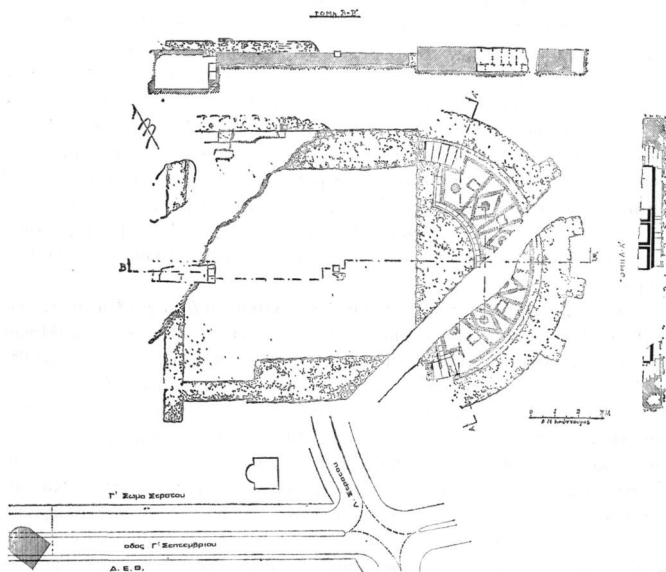
1. Από τη στάθμη της Εκθέσεως και έως την επιφάνεια του νέου δρόμου μεσολαβούσε επίκωση πάχους 1,50 μ. περίπου, που απομακρύνθηκε από τα εκσκαπτικά μηχανήματα. Κατά έναν πρόχειρο υπολογισμό, από τον ανασκαφικό χώρο μόνον, αφαιρέθηκαν και απομακρύνθηκαν, χωρίς να ειδοποιηθεί η Αρχαιολογική Υπηρεσία, περίπου 2.600 κυβικά μέτρα χώματος.

2. Σωτηρίου, Βασιλικαί, 214.

28 μ. που δεν έχει ανασκαφεί ακόμη και βρίσκεται κάτω από τις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Εκθέσεως (πίν. 1-2).

Ο ναός σώζεται στη στάθμη της θεμελίωσης με διαφορά εκατοστών από την τότε φυσική στάθμη του εδάφους. Στο συμπέρασμα αυτό καταλή-

Σχ. 2. Κάτοψη του Ιερού Βήματος του ναού.

γουμε από το γεγονός ότι τα εκσκαπτικά μηχανήματα κατά την ισοπέδωση για την κατασκευή του καταστρώματος του δρόμου αποξήλωσαν τις καμάρες των προσκολλημένων στο κτίριο τάφων ακριβώς στο ύψος της γένεσής τους και, όπως είναι γνωστό, οι καμάρες των τάφων ήταν ορατές μέσα στα χριστιανικά νεκροταφεία.

Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτίσματος έχουν θεμελιωθεί μέσα σε κοίτες που ανοίχτηκαν στο έδαφος· τα ορύγματα αυτά γεμίστηκαν με κουρασάνι και μικρές πέτρες (λιθορριπή). Το πλάτος της θεμελίωσης των τοίχων κυμαίνεται από 1-1,25 μ. Πουθενά δεν παρατηρήθηκε ίχνος κανονικής τοιχοποιίας.

Το Ιερό Βήμα. Το Ιερό Βήμα του ναού είναι ορθογώνιος χώρος διαστάσεων $8,00 \times 9,75$ μ. Στην ανατολική του πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αυίδα με μήκος χορδής τόξου $10,25$ μ. Η ύπαρξη τεσσάρων αντηρίδων εξωτερικά της κόγχης δείχνει ότι η στέγωση της αυίδας γινόταν με τεταρτοσφαίριο. Μπροστά από την αυίδα σχηματίζεται συγκεντρική με αυτήν συμπαγής ημικυκλική κατασκευή, χτισμένη με τις γνωστές από τον θεσσαλονικιώτικο χώρο πρασινόπετρες και ασβεστοκονίαμα, με θεμελίωση βάθους ενός περίπου μέτρου, που φαίνεται ότι συνεχιζόταν, άγνωστο μέχρι ποιο ύψος, ψηλότερα από το επίπεδο που σώζεται σήμερα. Η κυρτή πλευρά της συμπαγούς αυτής ημικυκλικής αυίδας φέρει ορθομαρμάρωση με πλάκες λευκού χοντρόκοκκου μαρμάρου στο κατώτερο τμήμα της και πάνω από αυτήν διακόσμηση με γραπτή μίμηση ορθομαρμάρωσης: πλατιές ταινίες από χρώμα σχηματίζουν ορθογώνια διάχωρα αγνώστου ύψους, κόκκινα και μαύρα εναλλάξ, μέσα στα οποία ακανόνιστες πινελιές από τα ίδια χρώματα μιμούνται τα νερά του μαρμάρου (πίν. 3α, β).

Ανάμεσα στον εξωτερικό τοίχο της μεγάλης αυίδας και την εσωτερική αυιδωτή κατασκευή παρεμβάλλεται ημικυκλικός διάδρομος πλάτους $2,75$ μ. με μαρμαροθετημένο δάπεδο (πίν. 4α, β). Το μαρμαροθέτημα αυτό αποτελεί χοντρές ψηφίδες από λευκό και πράσινο μάρμαρο (θεσσαλικός λίθος) πακτωμένες σε ισχυρό υδραυλικό κονίαμα πάχους $0,10$ μ. και οργανωμένες σε ρομβοειδή μοτίβα, ακτινωτά τοποθετημένα γύρω από την εσωτερική αυίδα. Επάνω στο δάπεδο και σε κανονικές αποστάσεις βρέθηκαν οι θέσεις για πέντε στηρίγματα ορθογώνιας διατομής (πίν. 4α, β).

Η εσωτερική παρεία του τοίχου της μεγάλης αυίδας έφερε επίσης ορθομαρμάρωση. Από τη μαρμαρίνη αυτή επένδυση σώθηκαν στη θέση τους ελάχιστα τμήματα από πλάκες λευκού μαρμάρου στη βάση του τοίχου. Την ύπαρξη των υπολοίπων πλακών συμπεραίνουμε από τα ίχνη που άφησαν πάνω στο κουρασάνι που τις στήριζε (πίν. 5α). Οι πλάκες αυτές είχαν πλάτος $0,45$ μ. και ύψος άγνωστο.

Τα άκρα του ημικυκλικού διαδρόμου καταλήγουν σε δύο κλίμακες με πέντε βαθμίδες η κάθε μία, που αρχικά ήταν καλυμμένες με μαρμαρίνες πλάκες. Η κάθε βαθμίδα έχει ύψος $0,16$ μ. και αποτελείται από τρεις στρώσεις πλίνθων με άφθονο κουρασάνι για συνδετικό υλικό. Από τη βόρεια κλίμακα σώζονται τέσσερις βαθμίδες και η πρώτη σειρά πλίνθων από την πέμπτη (πίν. 5β), ενώ από τη νότια κλίμακα σώζονται τρεις βαθμίδες και η πρώτη σειρά πλίνθων από την τετάρτη (πίν. 6α).

Αναφορικά με τον τρόπο δόμησης παρατηρούμε ότι οι δύο αυτές κλίμακες «προσκολλήθηκαν» στα δύο άκρα της εσωτερικής αυιδωτής κατασκευής: ανάμεσά τους υπάρχει αρμός που καλύπτεται στη συνέχεια από την ορθομαρμάρωση και την τοιχογραφία, η θεμελίωση των κλιμάκων

είναι ρηχή και διαφέρει το συνδετικό υλικό. Από έρευνα που έγινε φάνηκε πως οι κλίμακες και ο διάδρομος ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση με τους εξωτερικούς τοίχους του ναού.

Ο διάδρομος αυτός κατασκευάστηκε εξαρχής υπόγειος· στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε γιατί το δάπεδο του διαδρόμου βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον πυθμένα των τάφων που είναι προσκολλημένοι στους εξωτερικούς τοίχους του κτιρίου.

Οι δύο κλίμακες των άκρων του διαδρόμου οδηγούν ψηλότερα κατά 0,74 μ. στον καθεαυτό χώρο του Ιερού Βήματος, από το δάπεδο του οποίου σώθηκε μόνον το υπόστρωμα από σκληρό κουρασάνι πάνω σε υποδομή από πέτρες. Στο κέντρο του δαπέδου και σε απόσταση 3,25 μ. από το κέντρο της χορδής της αψίδας αποκαλύφθηκε το «εγκαινίον»: στον πυθμένα τετράγωνου ορύγματος επενδεδυμένου με πλάκες λευκού μαρμάρου βρέθηκε προσαρμοσμένο με κουρασάνι μαρμάρινο κιβωτίδιο με συρταρωτό κάλυμμα, που περιείχε αργυρή λειψανοθήκη με εγχάρακτους σταυρούς¹ (πίν. 6β). Το όρυγμα πλαισιωνόταν από πλάκες λευκού μαρμάρου από τις οποίες βρέθηκαν *in situ* ελάχιστα κομμάτια (πίν. 7α). Δεν γνωρίζουμε όμως τίποτε για το είδος του υλικού που κάλυπτε το δάπεδο του Ιερού Βήματος, γιατί κανένα ίχνος από αυτό δεν διατηρήθηκε πάνω στο κουρασάνι.

Εμπρός ακριβώς από τη δυτική πλευρά του εγκαινίου και σε επαφή σχεδόν με αυτό βρέθηκε θησαυρός χάλκινων νομισμάτων μικρής αξίας που, όπως διαπιστώθηκε, ανήκουν στον 4ο-5ο αι.² Η τοποθέτηση νομισμάτων μικρής αξίας μέσα σε έναν τέτοιο χώρο δεν μπορεί να έχει αποθησαυριστικό χαρακτήρα. Πιθανόν ο σκοπός της τοποθέτησής τους να είναι λατρευτικός³.

Ο χώρος του Ιερού Βήματος ορίζεται στις τρεις άλλες πλευρές από ορθογώνια κατασκευή με ελάχιστο βάθος θεμελίωσης (σώζεται μόνον η πρώτη σειρά λίθων), της οποίας η θέση αντιστοιχεί στη θέση του φράγματος του πρεσβυτερίου, όπως αυτό μας είναι γνωστό από τις βασιλικές. Η ορθογώνια αυτή κατασκευή παρουσιάζει κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς της μια διεύρυνση που οφείλεται πιθανώς στην ύπαρξη των δύο

1. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Το εγκαινίο της βασιλικής στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1981, Αρχαιολογικά Χρονικά, 70-81.

2. Δ. Ευγενίδου, Τα νομίσματα του Ιερού της βασιλικής της Γ' Σεπτεμβρίου, ΑΕ 1981, Αρχαιολογικά Χρονικά, 82-85.

3. Μου είναι γνωστή μόνον μία περίπτωση εναπόθεσης νομισμάτων για λατρευτικούς σκοπούς μέσα σε χριστιανικό ναό, στο Οκτάγωνο των Φιλίππων. Η κατάθεση των νομισμάτων γινόταν από τους πιστούς γύρω από κιονίσκο σε χώρο που επικοινωνεί με την Πρόθεση του ναού (Στ. Πελεκανίδη, Ανασκαφές Οκταγώνου Φιλίππων, ΠΑΕ 1960, 88).

συμπελλίων του συνθρόνου. Εάν είναι σωστή η υπόθεση αυτή, τότε θα πρέπει να φαντασθούμε το σύνθρονο κατά τον τύπο του συνθρόνου της βασιλικής Β της Νικοπόλεως με το θρόνο του επισκόπου στην ημικυκλική συμπαγή αψίδα στα ανατολικά¹. Από το υποτιθέμενο βόρειο βάθρο έχει διασωθεί μέρος της τοιχοποιίας με εξαιρετικά επιμελημένη όψη πλίνθων στη νότια και δυτική πλευρά του. Η επιμελημένη αυτή τοιχοποιία αρχίζει από τη στάθμη του δάπεδου του Ιερού² (πίν. 7β).

Το δάπεδο που καλύπτει το χώρο του Ιερού δεν εκτεινόταν, όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα που έγινε, έξω από τα όρια του «φράγματος».

Στη δυτική πλευρά του «φράγματος», στη θέση που αντιστοιχεί στην είσοδο στο Ιερό Βήμα, βρέθηκε τάφος καμαροσκέπαστος, διαστάσεων 2,55 × 0,90 μ. και ύψους 1,40 μ. ως τη γένεση της καμάρας, με τρεις βαθμίδες στην ανατολική του πλευρά για την κάθοδο σ' αυτόν. Εσωτερικά φέρει λευκό επίχρισμα και έχει δάπεδο από πατημένο χώμα (πίν. 8α).

Ο τάφος περιείχε οστά και ένα νόμισμα χάλκινο φθαρμένο. Πρόκειται για ασσάριο του 4ου-5ου αι. που εξαιτίας της κακής του διατήρησης δεν είναι δυστυχώς δυνατό να χρονολογηθεί ακριβώς³. Η ακριβής χρονολόγησή του θα έλυνε κατά πάσα πιθανότητα το πρόβλημα της χρονικής συσχέτισης τάφου και ναού και θα βοηθούσε έτσι στην ταύτιση του νεκρού με μάρτυρα ή αρχιερέα⁴.

Μέσα στο χώρο του Ιερού Βήματος παρουσιάζονται δύο σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα. Το πρώτο είναι η ταυτότητα του υπόγειου ημικυκλικού διαδρόμου και το δεύτερο η ύπαρξη του τάφου στη συγκεκριμένη θέση και σε αξονική σχέση με το εγκαίνιο και την αψίδα του Ιερού Βήματος.

1. Αναστ. Ορλάνδου, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, II, Αθήναι 1954, 495, εικ. 455 (στο εξής: Ορλάνδου, Βασιλική I, 1952, II, 1954).

2. Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει βαθμιδωτή διαμόρφωση, όπως θα αναμενόταν σε ένα βάθρο συνθρόνου και η τοιχοποιία σωζόταν κατά τη στιγμή της εύρεσής της σε ύψος 0,50 μ. περίπου. Τα δύο αυτά στοιχεία δημιουργούν υπόνοιες για την ταύτιση της κατασκευής με σύνθρονο και μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως η τοιχοποιία αυτή είχε κάποια σχέση με τη στέγαση του χώρου του Ιερού. Εφόσον όμως αυτή η υπόθεση δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με τα μέχρι στιγμής ευρήματα, και για λόγους καλύτερης συνεννόησης, στην παρουσίασή μας αυτή θα συνεχίσουμε να αποκαλούμε τις κατασκευές αυτές «βάθρα συνθρόνου».

3. Το νόμισμα έχει καταγραφεί στους καταλόγους της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης με ειδικό αριθμό BN 932. Η ταύτιση οφείλεται στην αρχαιολόγο δ. Δέσποινα Ευγενίδου.

4. Η ανασκαφή αλλά και το πρόβλημα της ταύτισης του νεκρού του τάφου απασχόλησε τον ελληνικό τύπο. Βλ. άρθρα στις εφημερίδες «Μακεδονία» της 4ης Ιουλίου 1980,

Η παρουσία του υπόγειου ημικυκλικού διαδρόμου στη θέση που στις βασιλικές συναντάται το «κύκλιον» είναι ιδιαίτερα προβληματική. Όπως είναι γνωστό, το κύκλιο, όπου υπάρχει, εξυπηρετεί την αθέατη κυκλοφορία των κληρικών από το ένα μέρος του Ιερού στο άλλο κατά την ώρα της Λειτουργίας¹.

Ο διάδρομος του εξεταζόμενου μνημείου παρουσιάζει τρία χαρακτηριστικά που δεν συναντώνται, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, στα μέχρι σήμερα γνωστά κύκλια:

α. Όλες οι γνωστές περιπτώσεις κυκλίων αναφέρονται σε διαδρόμους με πλάτος ικανό να επιτρέπει την κυκλοφορία ενός ανθρώπου κατά πολύ στενότερους από το διάδρομο του ναού της Γ' Σεπτεμβρίου που έχει πλάτος 2,75 μ.²

β. Οι κλίμακες καθόδου στα δύο άκρα του διαδρόμου είναι ένα στοιχείο που συναντάται επίσης για πρώτη φορά. Από το γεγονός ότι στις βασιλικές άλλοτε υπάρχει κύκλιο και άλλοτε όχι, φαίνεται ότι αυτό δεν ήταν απόλυτα απαραίτητο. Όταν υπάρχει, το πόδιο που φέρει τον επισκοπικό θρόνο έχει ύψος αρκετό ώστε να επιτρέπει την ταυτόχρονη κατασκευή του κυκλίου κάτω από αυτό. Όταν όμως οι βαθμίδες του συνθρόνου ήταν λίγες, τότε δεν κατασκευαζόταν κύκλιο³. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η λύση του υπόγειου κυκλίου, αλλά αυτό δεν έχει παρατηρηθεί μέχρι σήμερα. Επίσης εάν το πόδιο του συνθρόνου δεν ήταν δυνατό να υπερυψωθεί αρκετά, γιατί έπρεπε να αφεθεί χώρος στον τοίχο της αψίδας για τα παράθυρα και το τεταρτοσφαίριο πιο πάνω, τότε πάλι θα ήταν δυνατό να κατασκευασθεί υπόγειο κύκλιο.

Στην περίπτωση του ναού της Γ' Σεπτεμβρίου δεν υπήρχε οπωσδήποτε περιορισμός ύψους που θα υπαγόρευε την κατασκευή ενός υπόγειου κυκλίου. Ας επιχειρήσουμε μία υποθετική αναπαράσταση, ώστε αυτό να γίνει

«Θεσσαλονίκη» της 24ης Ιουλίου 1980, «Βήμα» της 4ης Σεπτεμβρίου 1980, «Πολιτικά Θέματα» της 10ης Οκτωβρίου 1980.

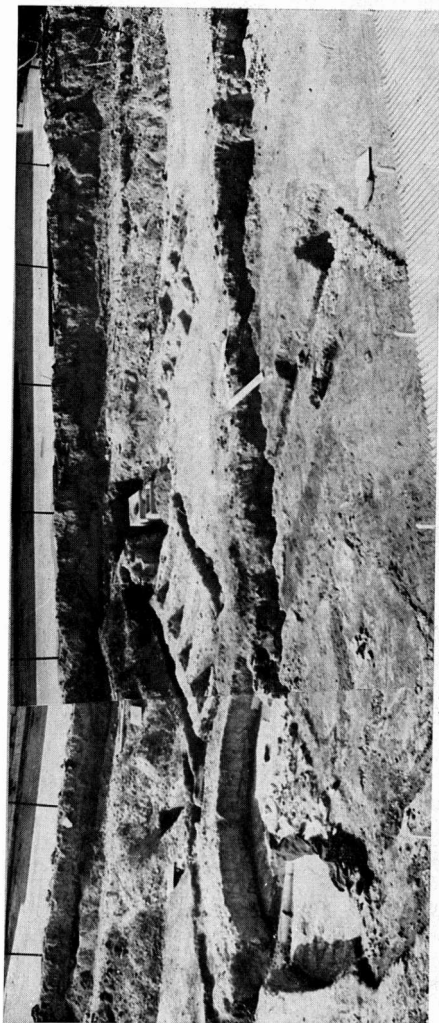
1. Σωτηρίου, Βασιλικαί, 227, Ορλάνδου, Βασιλική, II, 495.

2. Στη βασιλική του αρχιερέως Πέτρου της Νέας Αγχιάλου το κύκλιο έχει πλάτος 0,85 μ. (Π. Λαζαρίδη, Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου, ΠΑΕ 1970, 43), στη βασιλική Α της Νικοπόλεως 0,60 μ. (Α. Φιλιδελφώς, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΑΕ 1916, 34), στη βασιλική Β της Νικοπόλεως περί το 1,20 μ. (Γ. Σωτηρίου - Α. Ορλάνδου, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, ΠΑΕ 1929, 85), στο Μαρτύριο του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Εφέσου περί το 1,50 μ. (Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί του βυζαντινού ναού Ιωάννη του Θεολόγου εν Εφέσω, ΑΔ 7, 1921-22, 56, εικ. 26, 31), περί το 1.00 μ. στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινουπόλεως (U. P e s c h l o w, Die Irenenkirche in Istanbul, Untersuchungen zur Architektur, Tübingen 1977, 24, συμπληρωματικός πίνακας 3).

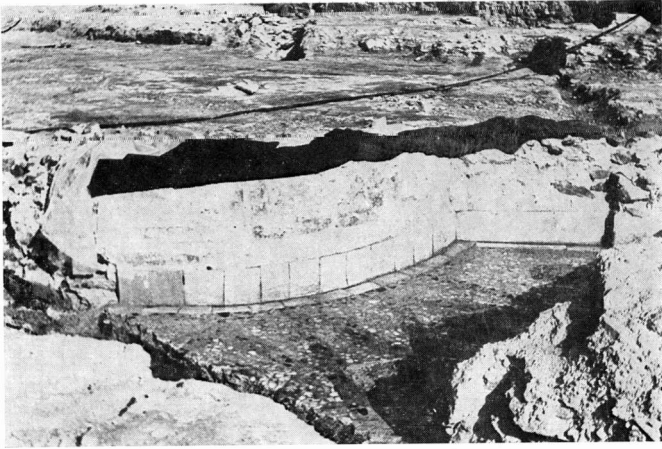
3. Βλ. σχετικά Ορλάνδου, Βασιλική, II, 493, 497.

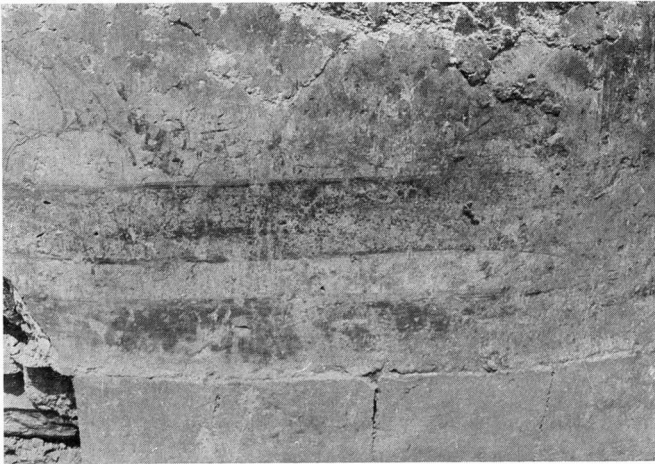
Άποψη της ανασκαφής προς τα βορειοδυτικά.

Αποψη της ανασκαφής προς τα νοτιοανατολικά.

α. Η εσωτερική κόγχη με τη γραπτή διακόσμηση.

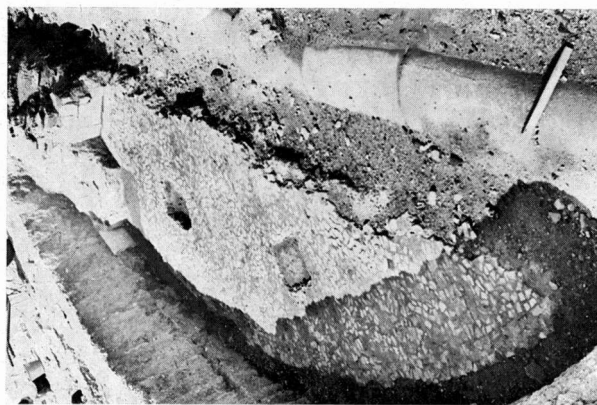

β. Λεπτομέρεια του γραπτού διακόσμου.

β. Το μαρμαροθέτημα του διαπέδου του υπόγειου διαδρόμου και η βόρεια κλίμακα.

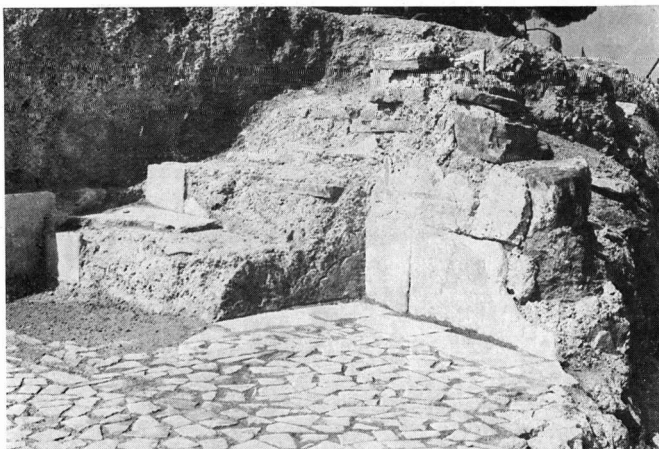
α. Ο υπόγειος ημικυκλικός διάδρομος των Ιερών.

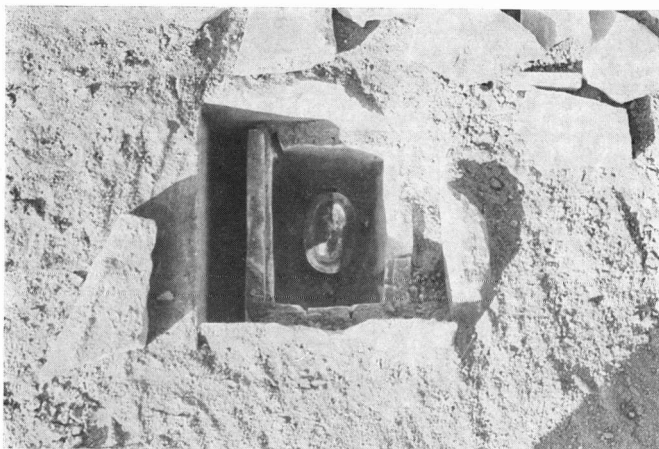
α. Ίχνη ορθομαρμάρωσης στην εσωτερική παρειά του τοίχου της μεγάλης αφίδας.

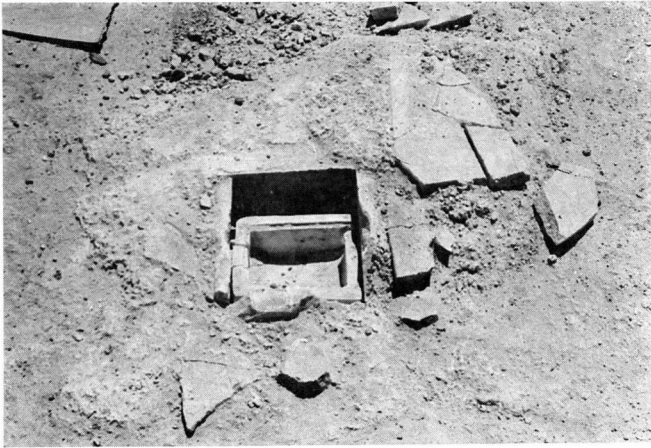
β. Η βόρεια κλίμακα του υπόγειου διαδρόμου του Ιερού.

α. Η νότια κλίμακα του υπόμενου διαδρόμου του Ιερού.

β. Το εγκαίνιο του ναού.

α. ΄Ιχνη της πλακόστρωσης γύρω από το εγκαίνιο.

β. Η νότια επιμελημένη όψη του υποτιθέμενου βόρειου βάθρου του συνθρόνου.

α. 'Αποψη του ναού προς δυσμάς. Στο βάθος διακρίνεται η καμάρα του τάφου μετά τη συμπλήρωσή της.

β. Η γένεση του βόρειου «στυλοβάτη» και ο αποθηκευτικός χώρος στα αριστερά του.

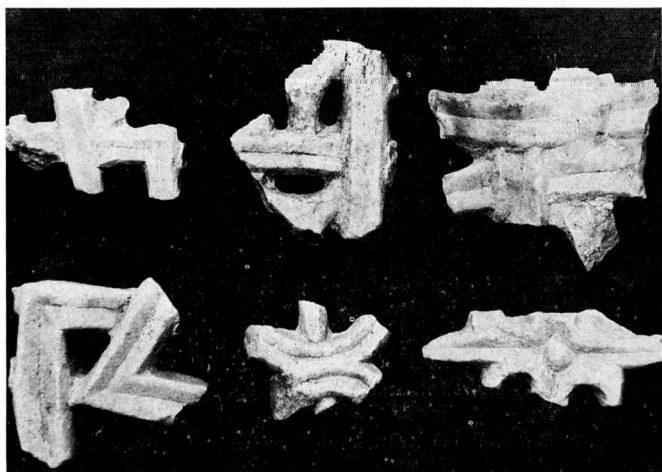
α. Το νεώτερο δάπεδο του ναού.

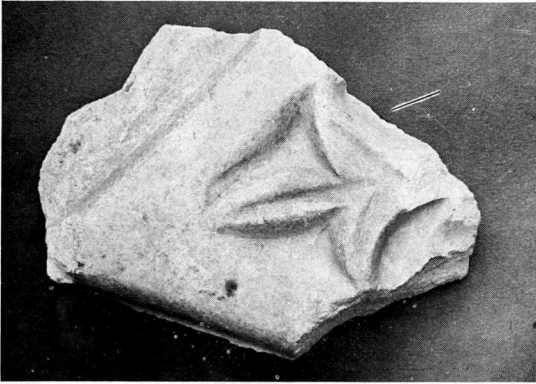
β. Το άγνωστης χρήσης κτίσμα στα βόρεια του ναού.

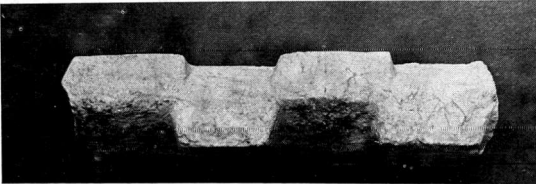
α. Βάση κιονίσκου.

β. Θραύσματα από διάτρητα θωράγια.

α. Απότμημα θωρακίου με εγγεγραμμένους ρόμβους.

β. Τμήμα οδοντωτής ζεύξης.

γ. Πλίνθος με στανρό και θραύσματα από κιονίσκους και μαρμάρινες πλάκες.

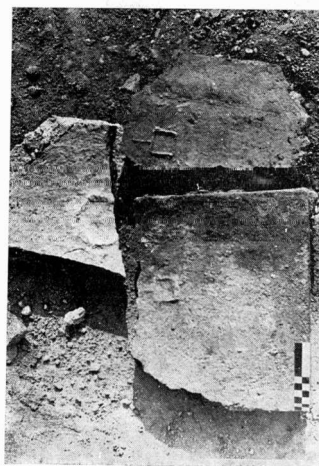

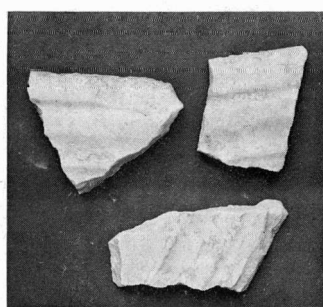
γ. Τμήμα θεοδοσιανού κιονοκεφάλου.

δ Φύλλα άκανθας που κοσμούσαν κιονόκρανα.

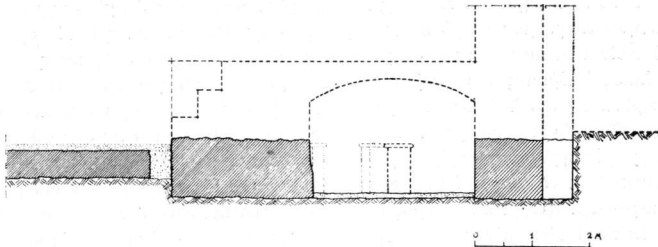

α. Πάνθιοι με οσκεδρομικά σήματα.

β. Θυράσιματα λεπτόν μορμύρινον πλακών με κωμάτια.

καλύτερα κατανοητό: Τοποθετώντας το κλειδί του τόξου της καμάρας που υποθέτουμε ότι στέγαζε το διάδρομο σε απόσταση 2,00 μ. από το δάπεδό του, το συνολικό ύψος της κατασκευής του συνθρόνου με τον υποκείμενο διάδρομο φθάνει, υπολογιζομένου και του πάχους του τόξου, τα 2,30 μ. περίπου (σχ. 3). Μεταθέτοντας υποθετικά το διάδρομο στη στάθμη του δαπέδου του Ιερού, το συνολικό ύψος των 2,30 μ. μετριέται από το δάπεδο αυτό

Σχ. 3. Κατακόρυφη τομή του υπόγειου διαδρόμου του Ιερού σε υποθετική αναπαράσταση.

και απομένει χώρος στον τοίχο της αφίδας για τα παράθυρα και τη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης. Στην περίπτωση αυτή το σύνθρονο μπορεί να αναπαρασταθεί με πέντε ψηλές βαθμίδες¹.

Ο υπόγειος ημικυκλικός διάδρομος σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο της μεγάλης αφίδας χρησιμοποιείται ευρύτατα στη Δύση, προϋποθέτει όμως πάντα την ύπαρξη ιερού λειψάνου σε κρύπτη: ένα σύστημα διαδρόμων κάτω από το δάπεδο του Ιερού Βήματος επιτρέπει στους πιστούς να πλησιάσουν το ιερό λείψανο που βρίσκεται κατά κανόνα κάτω από την Αγία

1. Περιορισμός στον αριθμό των βαθμίδων του συνθρόνου υπάρχει μόνον ως προς το κατώτατο όριο και μόνον για τον επισκοπικό θρόνο, ο οποίος πρέπει να είναι υπερυψωμένος κατά τρεις βαθμίδες σύμφωνα με τη «Διαθήκη του Κυρίου» (Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, I, 29, και II, 490). Συναντώνται σύνθρονα με πέντε, εξή και επτά βαθμίδες: π.χ. στη βασιλική Β της Νικοπόλεως το σύνθρονο έχει πέντε βαθμίδες συνολικού ύψους 1,55 μ. (Σ ω τ η ρ ί ο υ, Βασιλικάϊ, 203, Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, II, 495), στη βασιλική Α της Νικοπόλεως πέντε βαθμίδες (Α. Φ ι λ α δ ε λ φ έ ω ς, ό.π., 35), στο ναό του Αγίου Νικολάου στα βόρεια του καθολικού της Καταπολιανής της Πάρου πέντε βαθμίδες (Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, II, 491), εξ βαθμίδες το σύνθρονο της Αγίας Ειρήνης Κωνσταντινουπόλεως, επτά το σύνθρονο της Καταπολιανής (Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, II, 491), επτά το σύνθρονο της βασιλικής Αρνίθας Ρόδου (Ι. Β ο λ α ν ά κ η, Παλαιοχριστιανικόν συγκρότημα εις Αρνίθαν Ρόδου, ΠΑΕ 1979, 270).

Τράπεζα και να το δουν μέσα από μία transenna ή να μην το δουν καθόλου¹. Επί παραδείγματι, στη βασιλική του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη ένας ημικυκλικός διάδρομος περιέτρεχε εσωτερικά τον τοίχο της αψίδας του Ιερού, στο μέσον δε του μήκους του ένας δεύτερος μικρός ευθύγραμμος διάδρομος οδηγούσε τους πιστούς στη θέση όπου ήταν κατατεθειμένα τα ιερά λείψανα. Οι πιστοί κατέρχονταν στην κρύπτη από δύο κλίμακες που επικοινωνούσαν με τον κυρίως ναό και βρίσκονταν στα δύο άκρα του Βήματος².

Το Ιερό Βήμα του ναού της Γ' Σεπτεμβρίου παρουσιάζει μία συγγένεια στην κάτοψη με το Ιερό Βήμα της βασιλικής των Στόβων, η οποία όμως δεν είναι ουσιαστική: και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ο υπόγειος ημικυκλικός διάδρομος που περιβάλλει αψιδωτή κατασκευή, για την οποία στην περίπτωση των Στόβων υπάρχουν ενδείξεις ότι στέγαζε μαρτυρικό λείψανο. Ο διάδρομος όμως των Στόβων προορισμό είχε, και στις δύο φάσεις της κρύπτης³, να προσφέρει τρόπο προσπέλασης στην αίθουσα όπου ήταν κατατεθειμένο το ιερό λείψανο, ενώ στο ναό της Γ' Σεπτεμβρίου ο διάδρομος—κατά 1,75 μ. πλατύτερος από εκείνον των Στόβων—δεν αποσκοπεί σε κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι η κυρτή πλευρά της εσωτερικής αψιδωτής κατασκευής είναι τυφλή και τέτοια θα συνεχιζόταν ως ένα, άγνωστο πόσο, ύψος όπως φαίνεται από τα μοτίβα της γραπτής διακόσμησης που δεν ολοκληρώνονται σε όλο τους το ύψος. Το αξιοσημείωτο είναι ότι και στα δύο αυτά μνημεία ο ημικυκλικός διάδρομος καταλήγει στο χώρο του Ιερού και συνεπώς ήταν προσιτός μόνον από το ιερατείο.

γ. Πάνω στο μαρμαροθετημένο δάπεδο, σε κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους, βρέθηκαν τα ίχνη από πέντε στηρίγματα τετράγωνης διατομής. Τα ίχνη αυτά εντάσσονται στα μοτίβα του ψηφιδωτού του δαπέδου με τρόπο που δείχνει πως ο ψηφωτής είχε λάβει υπόψη του τα στηρίγματα αυτά.

Με την τοποθέτησή τους σε απόσταση 1,10 μ. από την εσωτερική παρειά του τοίχου της αψίδας και 1,35 από την αψιδωτή συμπαγή κατασκευή αντιστοιχούν στις δύο κλίμακες και ορίζουν έτσι ένα νοητό διάδρομο πλάτους 1,10 μ. που οδηγεί από τη μία κλίμακα στην άλλη, αφήνοντας περισσότερο ουδέτερο το χώρο προς το μέρος της εσωτερικής κόγχης.

Τα στηρίγματα αυτά δεν πρέπει να έχουν σχέση με τη στήριξη της οροφής του διαδρόμου, γιατί, εάν η στέγαση γινόταν με καμάρα, τότε δεν υπήρχε ανάγκη υποστήριξης, εάν δε η στέγαση ήταν επίπεδη, τότε πάλι

1. A. Grabar, *Martyrium*, «Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique», I, Paris 1946, 461 κ.ε. (στο εξής: Grabar, *Martyrium*).

2. Grabar, *Martyrium*, 464-474, G. Bovini, *Edifici cristiani di culto d'età costantiniana a Roma*, Bologna 1968, 364 κ.ε., εκ. 45.

3. Ο ρ λ ά ν δ ο υ, *Βασιλική*, II, 462.

δεν χρειάζοταν ενδιάμεση στήριξη, γιατί η απόσταση δεν είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μην μπορεί να γεφυρωθεί. Αλλά και αν ακόμη υπήρχε κάποια ανάγκη υποστήλωσης της επίπεδης οροφής, τότε αυτή θα γινόταν με την παράθεση μικρών αντηρίδων στους πλάγιους τοίχους.

Η ιδιαιτερότητα της μορφής του υπόγειου αυτού ημικυκλικού διαδρόμου νομίζουμε πως δεν μπορεί να αποδοθεί στη διάθεση του αρχιτέκτονα να κατασκευάσει ένα όμορφο κύκλιο. Η μνημειακή μορφή που έχει αυτός με το εξαιρετικό εύρος του και τη διακόσμησή του μας κάνει να πιστεύουμε πως είχε κάποιον ειδικό προορισμό και κατασκευάστηκε επίτηδες υπόγειος ίσως για να δοθεί σ' αυτόν μια έννοια κρύπτης. Πιθανόν ο νοητός διάδρομος που ορίζουν οι κλίμακες και τα στηρίγματα να είναι αυτός που παίζει το ρόλο του διαβατικού, του κυκλίου δηλαδή, ενώ ο δεύτερος, πιο εσωτερικός, ευρύτερος και ουδέτερος χώρος, να προοριζόταν για τη στάση ενός αριθμού ατόμων. Ίσως τα στηρίγματα, εφόσον δεν έχουν στατικό προορισμό, να έφεραν κάποια αντικείμενα ιδιαίτερης σημασίας—πιθανόν τράπεζες προσφορών—που υπαγόρευαν την τέλεση γύρω από αυτά κάποιας μορφής μαρτυρικής λατρείας. Άλλωστε η ίδρυση ενός ναού έξω από τα τείχη μιας πόλης, στο χώρο ενός νεκροταφείου, οπωσδήποτε συνδέεται με λατρεία μαρτύρων. Η άποψη αυτή ενισχύεται στην προκειμένη περίπτωση και από το γεγονός ότι, γύρω από το ναό και σε επαφή με τους εξωτερικούς του τοίχους, βρέθηκαν τάφοι που φαίνεται πως χτίστηκαν εκεί μετά την ίδρυσή του, για να περιλάβουν ταφές *ad sanctos*¹.

Όσον αφορά στην ταυτότητα του προσώπου που ήταν θαμμένο στον τάφο, που βρίσκεται στον κατά μήκος άξονα του ναού και σε θέση που αντιστοιχεί στην είσοδο στο Ιερό Βήμα, θα πρέπει να εξετασθούν δύο εκδοχές, εκείνη του μάρτυρος και εκείνη του αρχιερέως.

Ο τάφος του μάρτυρος στον ελληνικό χώρο και την Ανατολή συναντάται πάντοτε έξω από το χώρο του Ιερού Βήματος ή σε αυτόνομα Μαρτύρια έξω από το ναό ή παραπλεύρως του Ιερού Βήματος σε ιδιαίτερα διαμερίσματα ή στις πλευρές ή στο νάρθηκα του ναού². Ειδικότερα, στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης το σταυρικό όρυγμα, που έχει τη μορφή τάφου, περιλήφθηκε στο χώρο του Ιερού Βήματος, ως εγκαίνιο όμως κάτω από την Αγία Τράπεζα, επειδή ο ναός δεν μπορούσε να ιδρυθεί ανατολικότερα

1. Για τη σημασία των ταφών *ad sanctos* βλ. Δ. Πάλλα, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-51, 176 κ.ε.

2. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1952, 63 σημ. 4 (στο εξής: Σωτηρίου, Βασιλική Αγίου Δημητρίου).

ώστε να περιληφθεί στο χώρο του κυρίως ναού κατά τη συνήθεια της Ανατολικής Εκκλησίας¹.

Στη Δύση πάλι ο τάφος του μάρτυρος συναντάται μέσα στο Ιερό Βήμα είτε απευθείας κάτω από την Αγία Τράπεζα είτε κάτω από την πλακόστρωση του δαπέδου της αψίδας του Ιερού είτε σε κρύπτη κάτω από το χώρο του Ιερού και γίνεται προσιτός με σύστημα διαδρόμων².

Εάν ο τάφος του ναού της Γ' Σεπτεμβρίου ανήκει σε μάρτυρα, τότε δεν ακολουθεί καμία από τις δύο παραδόσεις. Εξάλλου είναι περιέργη και η ύπαρξη δεύτερου ιερού λειψάνου στο εγκαίνιο. Ανήκει σε ένα δεύτερο άγιο πρόσωπο ή έγινε μετακομιδή μέρους του λειψάνου από το μαρτυρικό τάφο στο εγκαίνιο; Και οι δύο αυτές εκδοχές θα ήταν πιθανές μετά την καθιέρωση του υποχρεωτικού καθαγιασμού των ναών με ιερά λείψανα υπό την Αγία Τράπεζα στον 8ο αι.³. Η πρόωμη όμως χρονολόγηση του εγκαίνιου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί⁴.

Στο Ιερό Βήμα των εκκλησιών ενταφιάζονταν αρχιερείς «διά τὴν τῆς θείας Ιερωσύνης χάριν»⁵. Φαίνεται δε ότι μέσα στον 4ο αι. η συνήθεια αυτή είχε πάρει διαστάσεις, γιατί νόμος του 381 απαγόρευσε ρητά την ταφή εντός των εκκλησιών, που καθιερώθηκαν με ιερά λείψανα μη αγίων προσώπων. Ωστόσο, παρά την απαγόρευση, εξακολουθούσαν να θάπτονται κληρικοί μέσα στο Ιερό Βήμα ή μέσα σε κρύπτη κάτω από το Ιερό Βήμα και κοντά στα ιερά λείψανα⁶. Δυστυχώς όμως, ούτε σε κληρικό μπορούμε να αποδώσουμε με βεβαιότητα τον τάφο, γιατί πουθενά μέχρι σήμερα—από όσο τουλάχιστον μου είναι γνωστό—δεν έχει βρεθεί τάφος κληρικού στη θέση αυτή⁷.

Ο ναός της Γ' Σεπτεμβρίου, από τις αναλογίες που παρουσιάζει στην κάτοψή του, μπορεί να χαρακτηριστεί σαν βασιλική τρίκλιτη. Από τους ανατολικούς τοίχους εκφύονται δύο τμήματα τοιχοποιίας, που πρέπει να είναι οι απαρχές των δύο στυλοβατών της βόρειας και νότιας κιονοστοιχίας αντίστοιχα, που διαιρούσαν το ναό σε κλίτη (πίν. 8β). Οι δύο αυτοί τοί-

1. Σωτηρίου, Βασιλική Αγίου Δημητρίου, 62 κ.ε.

2. Grabar, *Martyrium*, 428 κ.ε.

3. Ορλάνδο, Βασιλική, II, 466, Σωτηρίου, Βασιλικαί, 236.

4. Βλ. παραπάνω σ. 30 σημ. 1.

5. Φ. Κοκουλέ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Δ', Αθήναι 1951, 186.

6. Πάλλας, ό.π., 177.

7. Στην extra muros βασιλική των Φιλίππων, στον άξονα ακριβώς του κεντρικού κλίτους, σε απόσταση 7,00 μ. από τη χορδή της αψίδας, έξω όμως από το χώρο του Ιερού, ανάμεσα στο φράγμα και τον άμβωνα, βρέθηκε τάφος που πιθανώς χρησίμευσε ως οστεοφυλάκιο κληρικών που υπηρέτησαν εν ζωή το ναό (Στ. Πελεκανίδη, Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων, ΑΕ 1955, 153).

χοι σώζονται σε μήκος 1,75 μ. ο βόρειος και 3,50 μ. ο νότιος και έπειτα σταματούν, χωρίς να παρουσιάζουν πρόσωπο, και, παρά τις έρευνες που έγιναν, δεν αποδείχθηκε ότι συνέχιζαν την πορεία τους δυτικότερα. Είναι πάντως πιθανό η απουσία τους να οφείλεται σε εκτεταμένη λιθωρυχία. Την υπόθεση αυτή ενθαρρύνει το γεγονός ότι κατά την ανασκαφή βρέθηκαν μόνον ελάχιστα αποτμήματα από οικοδομικές πλίνθους, αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμίδια στέγης, κίονες και μαρμάρινες πλάκες επένδυσης όχι όμως και ακέραια οικοδομικά μέλη.

Ανάμεσα στο ανατολικό πέρας του βόρειου εξωτερικού τοίχου του ναού και στο βόρειο «στυλοβάτη» βρέθηκε μικρός χώρος με κάθετα τοιχώματα από όρθιους λακωνικούς καλυπτήρες και πυθμένα από μεγάλους στρατήρες (πίν. 8β). Ο χώρος αυτός είναι απόλυτα στεγανός. Η στεγανότητα αυτή επιτυγχάνεται με πολύ προσεκτική εφαρμογή ανάμεσα στα κεραμίδια ισχυρού υδραυλικού κονιάματος. Εξαιτίας της έλλειψης αποχετευτικού συστήματος δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιήθηκε ως χωνευτήριο. Μέσα στο χώρο αυτόν βρέθηκαν μόνον όστρακα από μέγαρα αγγεία, ανάμεσα στα οποία το πάνω τμήμα αμφορέα που στον ώμο φέρει αποσπασματική επιγραφή με κόκκινο χρώμα (σχ. 4). Είναι πιθανό ο χώρος αυτός να χρησιμοποιήθηκε ως τόπος απόθεσης των προσφορών. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη θέση που κατέχει το εύρημα στο βορειοανατολικό τμήμα του ναού, όπου στους ναούς με παστοφóρια υπάρχει η Πρόθεσις, στην οποία μεταφέρονταν από τους διακόνους τα προσκομιζόμενα από τους πιστούς δώρα από το διακονικό¹.

Στις δύο πλευρές του νέου δρόμου, εκεί όπου είχαν προβλεφθεί τα πεζοδρόμια, η ισοπέδωση έγινε περί το μισό μέτρο ψηλότερα από την επιφάνεια του δρόμου και έτσι στα όρια του ανασκαφικού χώρου με την Έκθεση ο ναός διασώθηκε σε μεγαλύτερο ύψος.

Σε όλο το πλάτος του δυτικού πεζοδρομίου και σε μήκος που ορίζεται από το νότιο τοίχο του ναού έως τη βορειοανατολική του γωνία, βρέθηκε δάπεδο ενιαίο από υδραυλικό κονίαμα πάχους 0,10 μ. περίπου (πίν. 9α). Το δάπεδο αυτό στο βορειοανατολικό του πέρας διασώζει την τελική μαρμαροθετημένη του επιφάνεια. Και εδώ επαναλαμβάνονται τα ρομβοειδή μοτίβα του υπόγειου διαδρόμου του Ιερού και χρησιμοποιούνται πάλι όμοιες χοντρές ψηφίδες από λευκό και πράσινο μάρμαρο. Το κουρασάνι πάνω στο οποίο είναι πακτωμένες οι ψηφίδες δεν έχει τη συνεκτικότητα εκείνου που χρησιμοποιήθηκε στον υπόγειο διάδρομο και τριβεται εύκολα.

Κάτω από το στρώμα του κουρασανιού διαπιστώθηκε στρώμα από ανά-

1. Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, I, 226.

κατα κομμάτια πλίνθων, πρασινόπετρες, κομμάτια από κουρασάνι και σχιστόπλακες, ψηφίδες όμοιες με κείνες που βρέθηκαν άφθονες σε όλο τον ανασκαφικό χώρο (βλ. παρακάτω) και θραύσματα από μαρμάρινες πλάκες.

Το δάπεδο αυτό, που η στάθμη του βρίσκεται περί το 0,50 μ. περίπου ψηλότερα από το δάπεδο του Ιερού Βήματος, εκτεινόταν μέσα στο χώρο του Βήματος (σχ. 2) και κάλυπτε τμήμα του βόρειου «βάθρου του συνθρό-

Σχ. 4. Επιγραφή στον ώμο αμφορέα.

νου» (πίν. 7β). Δεν γνωρίζουμε όμως ως ποιο σημείο εισχωρούσε στο χώρο του Ιερού και αν τον κάλυπτε ολόκληρο.

Από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν έχει βρεθεί ως σήμερα χριστιανικός ναός με το δάπεδο του Ιερού Βήματος σε χαμηλότερη στάθμη από εκείνο του υπόλοιπου ναού. Ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αι. στις βασιλικές της Ελλάδας και της Ανατολής ολόκληρος ο χώρος του ιερατείου μαζί με το φράγμα τοποθετήθηκε σε ψηλότερο επίπεδο από τον υπόλοιπο ναό, από την ανύψωση δε αυτή ονομάστηκε ο χώρος αυτός «βήμα»¹.

Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ότι το ψηλότερο δάπεδο του εξεταζόμενου μνημείου είναι κατασκευασμένο επάνω σε στρώμα από ισοπεδωμένα κρημνίσματα, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι οφείλεται σε μια επισκευή που έγινε κάποια στιγμή στο ναό ή σε μια δεύτερη οικοδομική φάση, για την οποία όμως δεν έχουμε μέχρι στιγμής κανένα άλλο στοιχείο.

Υστερα από τη συμπλήρωση που έγινε στην καμάρα του τάφου από το συνεργείο αναστηλώσεως της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, έγινε φανερό ότι το κλειδί της βρισκόταν κάτω από τη στάθμη του νεότερου δαπέδου (πίν. 8α), δεν γνωρίζουμε όμως εάν ο τάφος ήταν

1. Ο ρ λ ά ν δ ο υ, Βασιλική, II, 525.

με κάποιο τρόπο ορατός κατά τη φάση αυτή, γιατί το τμήμα του δαπέδου που τον κάλυπτε καταστράφηκε από τα εκσκαπτικά μηχανήματα μαζί με το μεγαλύτερο μέρος της καμάρας.

Επάνω στο νεότερο δάπεδο δεν εξακριβώθηκε η θέση των στυλοβατών, ωστόσο επιφυλασσόμαστε να διατυπώσουμε οποιαδήποτε άποψη έως ότου η ανασκαφική έρευνα επεκταθεί δυτικότερα, κάτω από τις εγκαταστάσεις της Διεθνούς Εκθέσεως.

Επίσης η μελλοντική ανασκαφική έρευνα θα μας επιτρέψει να ερμηνεύσουμε την παρουσία ενός ανεστραμμένου μαρμάρινου τοιχοβάτη και ιχνών από υπερκείμενες πλίνθους και οικοδομικά μέλη με κυμάτια σε δευτέρα χρήση, καθώς και τμήματα ορθομαρμάρωσης *in situ* πάνω στο κουρασάνι του νεότερου δαπέδου, που βρίσκονται στην προέκταση του βόρειου «βάθρου του συνθρόνου» και πάνω από αυτό.

Προσκτίσματα: Στο νότιο τοίχο της εκκλησίας βρέθηκε προσκολλημένο οικοδόμημα που στην ανατολική του πλευρά καταλήγει σε αψίδα και, όπως διαπιστώθηκε από μεταγενέστερη ανασκαφική έρευνα, έχει κάποια ταυροειδή¹. Στο εσωτερικό του ανασκάφηκαν αρκετοί τάφοι. Το ταφικό αυτό παρεκκλήσι αποξηλώθηκε, όπως και ο ναός, έως τη στάθμη της θεμελιώσεώς του.

Τα ταφικά οικοδομήματα με μορφή παρεκκλησίων, που βρίσκονται προσκτισμένα στους εξωτερικούς τοίχους των βασιλικών, θεωρούνται συνήθως Μαρτύρια². π.χ. στη βασιλική του Ιλισού ο υπόγειος νεκρικός; θάλαμος, που βρίσκεται στο άκρο του αριστερού διαμερίσματος του εγκάρσιου κλίτους, φέρεται ως το Μαρτύριο του Αγίου Λεωνίδα³. Ως Μαρτύριο ή τάφος θεωρείται το σταυρικό παρεκκλήσι στα νοτιοδυτικά της βασιλικής των Αργάλων της Μυτιλήνης⁴, ενώ, σύμφωνα με νεότερη άποψη, το τρίκογχο οικοδόμημα, το προσαρτημένο στο νότιο κλίτος της βασιλικής του Κράνειου της παλαιάς Κορίνθου, δεν είναι Μαρτύριο⁵, αλλά Μουσολείο οικογενείας που τάφηκε *ad sanctos*, επειδή υπάρχουν ενδείξεις ότι τα μαρτυρικά λείψανα ήταν κατατεθειμένα σε ιδιαίτερο χώρο της βασιλικής⁶.

1. Την έρευνα έκανε η αρχαιολόγος κ. Ε. Τ. Μαρκή-Αγγέλου και τα πορίσματα της έρευνας δημοσιεύει η ίδια με τίτλο: Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1981, Αρχαιολογικά Χρονικά, 53-69.

2. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, Α', Αθήνα 1942, 72.

3. Γ. Σωτηρίου, Παλαιά χριστιανική βασιλική Ιλισού, ΑΕ 1919, 8 κ.ε.

4. Δημ. Ευαγγελίδη, Η βασιλική των Αργάλων Μυτιλήνης, ΑΔ 13 (1930-31) 26.

5. Grabar, Martyrium, 336.

6. Δ. Παλλά, Ανασκαφική έρευνα εις την βασιλικήν του Κρανείου εν Κορίνθω, ΠΑΕ 1970, 99 κ.ε.

Σε μικρή απόσταση βόρεια του ναού βρέθηκε κτίσμα με ορθογώνια κάτοψη και διαστάσεις $11,00 \times 3,50$ μ. αποτελούμενο από αργολιθοδομή εναλλασσόμενη με ζώνες πλινθοδομής. Η επάνω επιφάνειά του καλύπτεται από μια επιμελημένη στρώση κουρασανιού που δίνει την εντύπωση δαπέδου. Τοίχος πλάτους 1,50 μ. περιέβαλλε από τις τέσσερις πλευρές το κτίσμα αυτό, άγνωστο μέχρι ποιο ύψος. Από τον τοίχο αυτόν βρέθηκαν ελάχιστες πέτρες στη θέση τους, σώζονται όμως στο έδαφος τα σκάμματα μέσα στα οποία ήταν θεμελιωμένοι. Είναι φανερό ότι έχει γίνει μεγάλης έκτασης λιθορυχία (πίν. 9β).

Δεν γνωρίζουμε αν το κτίσμα αυτό έχει κάποια σχέση με το ναό ή μόνον με το νεκροταφείο, ούτε ποια ήταν η αρχική μορφή του και σ' αυτό συνετέλεσε, εκτός από την κακή διατήρησή του, και η σύγχρονη καταστροφή.

Προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να ταυτίσουμε το οικοδόμημα. Σ' αυτό ίσως βοηθήσει η περαιτέρω έρευνα που θα μας επιτρέψει να το θεωρήσουμε μέσα στον ευρύτερο χώρο του ναού.

Είναι αξιοσημείωτο ότι—όπως μπορούσαμε να παρατηρήσουμε στις παρειές της τάφρου που ανοίχθηκε στον άξονα του δρόμου για να τοποθετηθεί αγωγός—βορειότερα από το κτίσμα αυτό και έως την οδό Κονίτσης το έδαφος έχει παραμείνει παρθένο και το σκληρό κοκκινόχωμα δεν περιέχει ίχνος οποιασδήποτε κατασκευής.

Ευρήματα: Εκτός από το θησαυρό των νομισμάτων που βρέθηκε δίπλα στο εγκαίνιο και τη λειψανοθήκη όλα τα άλλα ευρήματα περισυνελέγησαν από τον ανασκαφικό χώρο και πρέπει να ανήκουν σε χριστιανικό κτίριο μεγάλων διαστάσεων, που κατά πάσα πιθανότητα μπορεί να ταυτισθεί με τον εξεταζόμενο ναό.

Πρέπει να σημειωθεί πως όλα τα ευρήματα είναι σε αποσπασματική κατάσταση και ελάχιστα στον αριθμό, ενώ απουσιάζουν τα οικοδομικά υλικά και τα ακέραια αρχιτεκτονικά μέλη. Αναλυτικά από το χώρο προέρχονται:

α. Σπαράγματα από εντοίχια ψηφιδωτά με ψηφίδες μικρών διαστάσεων. Δεν είναι δυνατόν από αυτά να συμπεράνουμε για το είδος του ψηφιδωτού διακόσμου. Πολλά βρέθηκαν κατεστραμμένα από φωτιά. Άφθονες όμοιες ψηφίδες βρέθηκαν διεσπαρμένες στο χώρο, στις επιχώσεις των γύρω τάφων και μέσα στο υπόστρωμα του νεότερου δαπέδου του ναού, που σημαίνει ότι, εάν ανήκαν στο διάκοσμό του, τότε πρέπει να συνδεθούν με την πρώτη οικοδομική φάση του. Σε αναλογία προηγούνται οι γαλάζιες και οι πράσινες ψηφίδες σε όλες τις αποχρώσεις των χρωμάτων αυτών, ακολουθούν οι βαθυκόκκινες, καστανές, μαύρες, ελάχιστες κίτρινες, όλες από υαλόμαζα. Ακόμη βρέθηκαν χρυσές και ασημένιες, επίσης από υαλόμαζα, αρ-

κετές οστρέινες¹ και μαρμάρινες. Στο υπόστρωμα έχει γίνει χρήση χρώματος πριν από την τοποθέτηση των ψηφίδων.

β. Τρία θραύσματα κίωνων από θεσσαλικό λίθο που οι μετρήσεις τους δίνουν διάμετρο κίωνων 0,43-0,45 μ. περίπου.

γ. Θραύσματα κιονίσκων από πολύχρωμα μάρμαρα που προέρχονται από την επίχωση του ημικυκλικού διαδρόμου.

δ. Απότμημα βάσης κιονίσκου από λευκό μάρμαρο (πίν. 10α).

ε. Θραύσματα από διάτρητα θωράκια που μιμούνται ξύλινα δρύφακτα. Μπορούν να χρονολογηθούν στον 5ο αι.² (πίν. 10β).

στ. Απότμημα θωρακίου με εγγεγραμμένους ρόμβους με επιπεδική ταϊνία και αύλακα. Χρονολογείται περί τα μέσα του 5ου αι.³ (πίν. 11α).

ζ. Απότμημα αμφίγλυφου διάτρητου θωρακίου με μήκος πλευράς 0,75 μ. Βρέθηκε πεσμένο στις βαθμίδες του τάφου του Ιερού Βήματος. Δεν γνωρίζουμε αν παρασύρθηκε εκεί από τα εκσκαπτικά μηχανήματα μετά την καταστροφή της καμάρας του τάφου ή αν προέρχεται από υπερκείμενη του τάφου κατασκευή (φράγμα;).

η. Δύο θραύσματα μαρμάρινης οδοντωτής ζεύξης (πίν. 11β).

θ. Τμήμα οικοδομικής πλίνθου με ανάγλυφο σταυρό και θραύσματα πλίνθων με οικοδομικά σήματα (πίν. 11γ, 12α).

ι. Θραύσματα πλακών από πολύχρωμα μάρμαρα και λευκό μάρμαρο με κυμάτια (πίν. 12β).

ια. Απότμημα μικρού θεοδοσιανού κιονοκράνου από λευκό μάρμαρο. Διπλή σπείρα με σχοινοειδές κόσμημα διπλής κατεύθυνσης στη βάση του. Διακρίνονται οι γενέσεις των φύλλων της άκανθας. Περιορισμένη η χρήση του τρυπανιού (πίν. 12γ).

ιβ. Φύλλα άκανθας που, όπως φαίνεται από την πίσω όψη, έχουν αποσπασθεί από κιονόκρανα. Από τη δειλή χρήση του τρυπανιού που γίνεται και εδώ μπορούμε να χρονολογήσουμε τα κομμάτια αυτά, όπως και το προηγούμενο κιονόκρανο, στα πρώτα χρόνια της εφαρμογής του θεοδοσιανού κιονοκράνου, στις αρχές του 5ου αι. (πίν. 12δ).

Χρονολόγηση του ναού: Τα χρονολογικά στοιχεία που αντλούμε από

1. Οι οστρέινες κρούστες χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. στην εντοιχία διακόσμηση με *opus sectile* (Π. Α σ η μ α κ ο π ο ύ λ ο υ - Α τ ζ α κ ά, Η τεχνική του *opus sectile* στην εντοιχία διακόσμηση, Θεσσαλονίκη 1978, 86).

2. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Βασιλική Αγίου Δημητρίου, Κείμενο, 171, Λεύκωμα, πίν. 47α.

3. Κατά την κατάταξη του Δ. Π ά λ λ α, Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβου, BCH 74 (1950) 248.

το ίδιο το κτίριο είναι ενδεικτικά μιας εποχής που ανάγεται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες:

Η γραπτή μίμηση ορθομαρμάρωσης που διακοσμεί τον ημικυκλικό διάδρομο της κόγχης του Ιερού είναι συνηθισμένη μορφή διακόσμησης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια¹.

Το γεωμετρικό μοτίβο των ρόμβων που χρησιμοποιήθηκε στα δύο μαρμαροθετημένα δάπεδα είναι ένα διακοσμητικό θέμα επίσης συνηθισμένο στα δάπεδα των παλαιοχριστιανικών χρόνων².

Μορφολογικά η έλλειψη παστοφορίων είναι χαρακτηριστικό πρωιμότητας. Το απλό, χωρίς παστοφόρια, Ιερό Βήμα συναντάται στις απλές βασιλικές ως τον 6ο αι. και αποδεικνύει ότι μέχρι τότε δεν είχε επικρατήσει ο τύπος της Θείας Λειτουργίας με «μικρή» και «μεγάλη είσοδο»³.

Στοιχείο πρωιμότητας επίσης είναι και το ημικυκλικό εξωτερικά και εσωτερικά σχήμα της κόγχης⁴.

Όσα από τα ευρήματα που περισυνελέγησαν από τον ανασκαφικό χώρο μπορούν να χρονολογηθούν, και πάντα υπό την προϋπόθεση ότι αυτά προέρχονται από το ναό, δίνουν μια χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 5ου αι.

Η χρονολόγηση του μνημείου μπορεί να γίνει με βάση την αργυρή λειψανοθήκη και το θησαυρό των 77 νομισμάτων που βρέθηκε δίπλα στο εγκαίνιο⁵.

Η λειψανοθήκη από άποψη τυπολογίας, διακόσμησης και επιγραφικών ενδείξεων χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι., τα δε νομίσματα χρονολογούνται στο σύνολό τους στα χρόνια 383-450, με μόνη εξαίρεση ένα του 347-348, που όμως η εύρεσή του δεν διαφοροποιεί αναγκαστικά το συ-

1. Η γραπτή μίμηση ορθομαρμάρωσης συναντάται συχνά στα παλαιοχριστιανικά χρόνια στη διακόσμηση τάφων, κατακομβών, ναών και κοσμικών κτιρίων (βλ. Π. Ατζακιά, ό.π., 139 κ.ε., Μ. Μιχαηλίδη, Παλαιοχριστιανική Έδεσσα, ΑΔ 23, 1968, Μελέται, 206-207, πίν. 88β, Ν. Δρανδάκη, Σκαφικά έρευναι εν Κυπαρίσσω Μάνης, ΠΑΕ 1958, 200, Δ. Παλάα, Ανασκαφή βασιλικής εν Λεχαίω, ΠΑΕ 1956, 170, πίν. 71α, Στ. Πελεκανίδη, ΑΔ 16, 1960, Χρον. 223-224, J. Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, Freiburg im Breisgau 1903, πίν. 54α και 248, St. Pelekanidis, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 5-11 September 1965», Π. Λαζαρίδη, Ανασκαφή Νέας Αγγι-άλου, ΠΑΕ 1973, 31, πίν. 19β).

2. Στ. Πελεκανίδη (συνεργασία Παναγιώτας Ατζακά), Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, 37.

3. Σωτηρίου, Βασιλικαί, 221.

4. Ορλάνδου, Βασιλική, Ι, 208.

5. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ό.π., 77, Δ. Ευγενίδου, ό.π.,

μπέρασμα που προκύπτει για τη χρονολόγηση του μνημείου. Έτσι τα νομίσματα είτε τοποθετήθηκαν δίπλα στο εγκαίνιο σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα είτε όλα μαζί σε μια φορά, αποτελούν ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή του Ιερού και κατ' επέκταση την ίδρυση του ναού. Εάν δε τα νομίσματα τοποθετήθηκαν εκεί μετά την κάλυψη του Ιερού από το νεότερο δάπεδο, οπότε είναι πιθανό το εγκαίνιο να παρέμεινε προσιτό δια μέσου ενός ορύγματος, τότε αυτά αποτελούν *terminus ante quem* και για την επισκευή ή δεύτερη οικοδομική φάση που αντιπροσωπεύει το νεότερο δάπεδο.

Είναι άγνωστο πόσον χρόνο παρέμεινε σε χρήση ο ναός. Είναι όμως πιθανό να μοιράστηκε την τύχη των άλλων εκτός της πόλεως ναών, όταν στις αρχές του 7ου αι. «... Ὡς ἐξ ἄκρας ὑπερβολῆς ὁ τῶν πολεμίων ἔξαρχος χάγανος, ὡς παντελῶς ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως καταπτυσθεῖς, ἀκατασχέτω πικρία ἔκκαυσθεῖς προσέταξε πάντας τοὺς ἔξω σεβασμίους ναοὺς πυρὶ παραδοθῆναι...»¹.

Το πρόβλημα της ταύτισης του ναού: Αμέσως μετά τα πρώτα ευρήματα και προτού ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα έγινε προσπάθεια για ταύτιση του κτίσματος με το ναό της Αγίας Ανυσίας². Η ταύτιση έγινε με βάση τα συναξάρια της αγίας, η οποία μαρτύρησε στη γενέτειρά της Θεσσαλονίκη επί Μαξιμιανού και τάφηκε από τους χριστιανούς έξω από την Κασσανδρεωτική πύλη, σε απόσταση δύο σταδίων, αριστερά της «λεωφόρου». Πάνω στον τάφο της ἔχτισαν «ευκτήριον οίκον»³.

Κατά τη μελέτη των αρχείων της Μονής Ιβήρων βρέθηκε σειρά από χειρόγραφα που αναφέρουν ανάμεσα στα δίκαια της Μονής και το μοναστήρι της Αγίας Ανυσίας⁴. Το μοναστήρι αυτό ήταν στο β' μισό του 10ου αι. εξάρτημα της Μονής της Λεοντίας και περιήλθε στη Μονή Ιβήρων το 979-980. Σε περιορισμό του 1047 αναφέρονται χωράφια και αμπέλια της Αγίας Ανυσίας στην περιοχή του Αγίου Θωμά. Σε περιορισμό του 1104

1. P. L e m e r l e, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, Texte, Paris 1979, 189. 6-10, Commentaire, Paris 1981, 94 κ.ε.

2. Την ταύτιση έκανε ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Ν. Ζήσης σε ανακοίνωσή του στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας που έγινε στη Θεσσαλονίκη το φθινόπωρο του 1980.

3. Για τα δύο κείμενα που αναφέρονται στο βίο της Αγίας Ανυσίας, καθώς και για τον «Λόγον εις την Αγίαν Οσιομάρτυρα Ανυσίαν την εν Θεσσαλονίκη» του Φιλοθέου Κόκκινου βλ. P. L e m e r l e, Sainte Anysia, Martyre à Thessalonique? Une question posée, «Analecta Bollandiana» 100 (1982) 111-116, Δ. Γ. Τ σ ά μ η, Φιλοθέου Κοκκίνου, Λόγος στην Αγία Ανυσία, «Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής» 25 (1980) 65-86.

4. Μικρή αναφορά στα έγγραφα αυτά γίνεται από το J. L e f o r t, Villages de Macédoine (Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age). I. La Chalcidique Occidentale, Paris 1982, 153-154.

αναφέρονται το μοναστήρι της Αγίας Ανυσίας και χωράφια κοντά στο «κάστρον» της Θεσσαλονίκης, στα ανατολικά, υπάρχει δε περιγραφή του ναού στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω. Από περιορισμό πάλι του 1301-1341 μαθαίνουμε ότι ο ναός της αγίας βρισκόταν μέσα σε έναν αγρό εκτάσεως δέκα μοδίων.

Παραθέτουμε εδώ την περιγραφή του ναού και του Μαρτυρίου της Αγίας Ανυσίας που υπάρχει στον περιορισμό του 1104, που απολύθηκε από τον Ιωάννη Κομνηνό, ώστε να γίνει δυνατή η σύγκριση με το εύρημα της οδού Γ' Σεπτεμβρίου¹: «Ἐντὸς δὲ τοῦ τοιοῦτου περιορισμοῦ ἡ ἐκκλησία τῆς ἀγίας μάρτυρος Ἐνυσίας ἐγχώρητος μαρμαρόπατος μετὰ συγκοπῆς, ὑπὸ βημάτων τριῶν, ὧν τὰ κατέμπροσθεν τοῦ τέμπλου διάχωρα διὰ κιονίων λεπτοκαλάμων πρασίνων καὶ στηθῶν καὶ σολέων ὁμοίως ἀνελλιπῶν, τὸ στέγος ταύτης σταυροειδές, ἐν μὲν γὰρ τῷ δυτικῷ μέρει καὶ τῷ ἀρκτώφῳ καὶ τῷ μεσημβρινῷ ὡς δρομικὴ δίρρυτος ὑποκέραμος, κατὰ δὲ τὸ μέσον ὡς κουβούκλιον, ἔσωθεν δὲ ἐστὶ δίολου ἀσβεστόχριστος, ἐκτυπώματα διαφόρων ἀγίων ἔχουσα ὑλογραφικά· μέσον δὲ τοῦ ναοῦ ἐστὶ καταφύγιον τῆς ἀγίας μαρμαρόπατος σταυροειδῶς καὶ αὐτὸ ἐκτισμένον, ἐν μὲν τῷ μέσῳ διὰ θόλου ἐγχωρήγου, ἐνθα δὲ κακεῖθεν καὶ πρὸς ἀνατολὰς δι' ἑτέρων τριῶν θόλων ἐγχωρήγων ὁμοίως καὶ αὐτῶν ὄντων μετὰ στομίων, καὶ ἐν τῷ ἀρκτώφῳ θόλῳ εἰσὶν ἐγκείμενα λείψανα ἀγίων διαφόρων, ἐν δὲ τῷ μεσημβρινῷ τὸ κιβάτιον τῆς ἀγίας, ὃ δὲ ἀνατολικὸς θόλος χρηματίζει εἰς εὐκτήριον, ἢ πρὸς τὴν καταφυγὴν κάθοδος διὰ βαθμίδων μαρμαρίνων ἕνδεκα· ἐστὶ καὶ κατηχούμενον ἐν τῷ δυτικῷ μέρει τῆς ἐκκλησίας, ἔσωθεν ὑπὸ κιονίων δύο καὶ καμαρῶν τριῶν βασταζόμενον· ἔξωθεν δὲ τῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς αὐλῆς τρικλινίτζιν ἀνάγειον μετὰ καὶ κουβουκλείου ὁμοίου ἑνός, ἀμφοτέρα λιθοπλινθόκτιστα ὑποκέραμα καὶ τεθυρωμένα πεπατωμένα διὰ σανίδων, ἔμπροσθεν τούτων ἡλιακὸς σανιδόπατος μονόρρυτος ὑποκέραμος, ἢ ἄνωδος τούτων πωρήνη, ὑποκάτωθεν δὲ τοῦ τε τρικλίνου καὶ τοῦ κουβουκλείου κατὰ γαεα δύο τεθυρωμένα ἀμφοτέρα ἕτερα οἰκήματα συνηνωμένα τῇ ἐκκλησίᾳ εἰς τὸ μεσημβρινὸν αὐτῆς μέρος, ὧν τὸ μὲν ἐν χρηματίζει εἰς τραπεζαρίαν, τὸ δὲ ἕτερον εἰς μαγειρεῖον, ἀμφοτέρα λιθοπλινθόκτιστα ὑποκέραμα μονόρρυτα, ἀμφοτέρα ὑπὸ αὐλῆς περικλειομένης διὰ τοίχων λιθοπλοκτίστων καὶ πυλώνων».

Σύμφωνα με την περιγραφή, ο ναός της Αγίας Ανυσίας ήταν σταυροειδής με τρία επιμήκη σκέλη στεγασμένα με σαμαρωτή στέγη στο σημείο συνάντησης των οποίων σχηματίζονταν κουβούκλιο. Για τη μορφή του ναού στην ανατολική πλευρά δεν γίνεται λόγος και έτσι δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε εκεί ένα τέταρτο σκέλος ή μόνον η αψίδα του Ιερού Βήματος,

1. Το κείμενο αντιγράφουμε από τον P. L e m e r l e, ὁ.π., 117-118.

αν δηλαδή ο ναός είχε τη μορφή της σταυρικής βασιλικής του Αγίου Συμεών του Στυλίτου στο Καλάτ-Σεμάν της Συρίας¹ ή μορφή βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος κατά τον τύπο της βασιλικής της Απολλωνίας Πενταπόλεως της Κυρηναϊκής ή της βασιλικής του Ιλισού². Επίσης από το κείμενο δεν ορίζεται η θέση των τριών βημάτων, αν πρόκειται δηλαδή για τις τρεις αφίδες τριμερούς Ιερού Βήματος ή αν κάθε σκέλος του σταυρού κατέληγε σε μία αφίδα. Ωστόσο η έλλειψη περιγραφής του ανατολικού σκέλους ίσως οφείλεται στο ότι ήδη έγινε αναφορά σε τρία βήματα με το τέμπλο τους στην αρχή του κειμένου και επομένως πρόκειται για τις αφίδες τριμερούς Ιερού Βήματος.

Ο ναός της Γ' Σεπτεμβρίου, σύμφωνα με ό,τι έχει βρεθεί μέχρι σήμερα, έχει αναλογίες τρίκλιτης δρομικής βασιλικής και όχι σταυρικής. Εξάλλου ο νότιος τοίχος έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλο μήκος και καθιστά απίθανη την υπόθεση εγκάρσιου κλίτους. Επειδή όμως δεν έχει αποδειχθεί η ταυτότητα των κατασκευών που η θέση τους αντιστοιχεί στη θέση των βάθρων των πρεσβυτέρων β' βαθμού (γιατί αυτές δίνουν την εντύπωση τοιχοποιίας, που θα μπορούσε να έχει σχέση με τη στήριξη της ανωδομής του χώρου του Ιερού και των δύο πλαϊνών διαμερισμάτων)³ και επειδή δεν έχει εξακριβωθεί μέχρι στιγμής η ύπαρξη στυλοβατών, τουλάχιστον στη φάση που αντιπροσωπεύει το νεότερο δάπεδο, δεν αποκλείεται η συνέχιση της ανασκαφής να δώσει στοιχεία για ένα σταυροειδή στην κάτωψη ναό με παραπύργα.

Τα αναφερόμενα στο κείμενο τρία βήματα δεν υπάρχουν στο ναό της Γ' Σεπτεμβρίου και επίσης δεν έχει εντοπισθεί κανενός είδους κατασκευή, που θα μπορούσε να αποτελεί μέρος του σταυρικού Μαρτυρίου της αγίας στο εσωτερικό του ναού.

Ο χώρος ανατολικά του ναού δεν έχει ερευνηθεί καθόλου και σ' αυτό οφείλεται το ότι δεν έχουν καταγραφεί στο σχέδιο της κάτωψης ευρήματα στο σημείο αυτό.

Το ταφικό παρεκκλήσι εξωτερικά του νότιου τοίχου του ναού δεν μπορεί οπωσδήποτε να ταυτισθεί με τα μονόρρυτα οικήματα της τραπεζαρίας και του μαγειρείου που αναφέρονται στο κείμενο.

Αυτός ο σημαντικός και μοναδικός για την ιστορία της Θεσσαλονίκης χώρος θα έπρεπε να ερευνηθεί σε μεγαλύτερη έκταση και χωρίς χρονικούς και τοπικούς περιορισμούς. Δυστυχώς όμως η κατασκευή του δρόμου που είναι ήδη γεγονός, δεν επιτρέπει πλέον τη συνέχιση των ερευνών στα βό-

1. Ορλάνδου, Βασιλική, I, 194.

2. Ορλάνδου, Βασιλική, I, 186.

3. Βλ. παραπάνω σ. 31, σημ. 2.

ρεια και νότια του ναού, ο οποίος μαζί με το ταφικό παρεκκλήσι διατηρήθηκε κάτω από γέφυρα. Η συνέχιση της ανασκαφής προς τα δυτικά επιβάλλεται εκ των πραγμάτων να γίνει, γιατί μόνον έτσι θα δοθούν λύσεις σε αρκετά ίσως προβλήματα ερμηνείας που προέκυψαν από την κακή διατήρηση των αρχαίων κτισμάτων, αλλά πολύ περισσότερο από τη σύγχρονη καταστροφή.

Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

SUMMARY

Despina Makropoulou, The Early Christian Church Outside Thessaloniki's East City Wall.

The author presents the results and conclusions of the excavation of a church which was discovered in 1980 outside Thessaloniki's east city wall on the site of the pre-Christian and Christian burial ground. The church has not been excavated in its entirety, because its west section lies underneath the grounds of the International Fair, but it is very probably in the style of a Hellenistic basilica. The semicircular passage around the interior of the bema apse presents aspects which have not been observed in the usual circular constructions of the early Christian basilicas. This leads to the supposition that it may be connected with special cult ceremonies (possibly of martyrs' cults). The structures which have been discovered in the usual position of a basilica's synthronus cannot be identified with any certainty as a synthronus, and similarly the tomb discovered on the same axis as the church is impossible to be identified. A second, higher floor found at the west end of the excavation area seems either to be due to repair work or to belong to a second construction layer. On the basis of the data acquired so far and in particular the treasure trove of coins found beside the enkainion of the church may be dated to somewhere between the last quarter of the fourth century and the middle of the fifth century. Owing to the lack of sufficient archaeological evidence, the author considers it premature to identify the church as that of St Anysia, known to us from various sources.